

POLSKHETEN SOM MÅL FÖR WITOLD GOMBROWICZ' FÖRFATTARSKAP.

Leonard Neuger

Hur länge kan jag nöja mig med Polens
nonsens; där skriver man patetisk dikt utan
personligt ansvar. (Cz. Miłosz: Poetisk Traktat)¹

(Trans-Atlantic) vill försvara polackerna mot Polen...
befria polacken från Polen... se till att han inte passivt
underkastar sig sin polskhet utan behandlar den von
oben.

(W.Gombrowicz: Jag försvarar polackerna mot Polen.)²

Varje litteraturforskarens dröm: finna ett distinkt föremål för sin verksamhet - en korpus bestående av böcker, artiklar och uttalanden om vilka man tveklöst kan säga att de representerar en given författares åsikter om ett givet tema. Det stör inte om denna korpus är invecklad, mångtydig, full av motsägelser. Gombrowicz verkar göra denna dröm till verklighet, åtminstone när det gäller den polska problematiken. Å ena sidan har han själv skilt ut en sådan korpus ur sitt författarskap, nämligen *Wspomnienia polskie* och vissa avsnitt av *Rozmowy z Dominikiem de Roux (Testament. Entretien avec Dominique de Roux)*, å andra sidan dominerar den polska problematiken både i *Dagboken* och i huvuddelen av hans fiktion.

Vi kommer inte att analysera de fiktionella verken (novellerna, pjäserna och romanerna), eftersom deras komplikationsgrad är så hög att de inte låter sig förtecknas lineärt och det följaktligen inte går att framställa dem som författarens åsikter. Låt oss i stället rikta en enkel fråga till de reste rande texterna, huruvida det går att läsa dem som meningar vilka informerar om sådana saker som vi vanligtvis betraktar som "författarens åsikter" (i vårt fall om Polen och polskheten). Det vill säga om sådana meningar från "Dagboken" som talar om polackerna, till exempel: "(...) de har inte upplevt sina liv. Javisst, det är därför jag är så högmodig, inbilsk och ringaktande mot dem - jag kan helt enkelt inte erkänna dem som människor på min nivå."³ kan betraktas som informationer om Gombrowicz' åsikter i

det fallet. Ett första svar måste bli jakande. Utan tvekan har detta skrivits av Gombrowicz, och liknande uttalanden finns det fler av i *Dagboken*; man både kan och måste alltså betrakta det som hans åsiktsyttring.

Här dyker dock komplikationerna upp. Ett andra, lika befogat svar skulle lyda ungefär så här: I Gombrowicz' uttalande ovan är polackerna inte bara objekt utan också adressat (vilket man i fortsättningen av texten ser klart och tydligt: pronomenet "de" byts ut mot "ni"), alltså informerar den inte bara om författarens åsikter utan agerar också mot ett klart preciserat auditorium. Det här är en välkänd typ av text som nästan alltid representerar en samhällsinriktad publicistik. Men... här säger Gombrowicz till den polska publiken att den inte är på hans nivå, att han föraktar den. Det visar att vi här har en "het", aggressivt kritisk publicistik som var ganska typisk för 20-talets avantgarde, där till exempel under futuristernas framträdanden polisingripandet ingick i uttalandena, som effekt av dem. Kort sagt: det andra svaret måste betrakta Gombrowicz¹ text, inte så mycket som ett uttryck för hans åsikter men desto mera som ett sätt att provocera publiken, som ett agerande.

Inte nog med det. När Gombrowicz skrev var avantgardenas tid förbi. Det vi ser är alltså inte så mycket en upprepning av de avantgardistiska provokationerna som en parodi på dem. Lägg märke till att författaren provocerar utan minsta betänkligheter, han försöker ställa till med skandal men gör det med ombytta roller. En modell-futurist eller expressionist agerade mot publiken som en ligist (huligan), vilde, tölp, och pådyvlade publiken den överlägsenhet som han själv föraktade (salongsmänniskor, överklassens fröknar). Gombrowicz agerar på motsatt sätt. När han beskriver sig själv citerar han överklassens språk: "högmodig, inbilsk, ringaktande" för att slutligen hamna i det salongmässiga: "jag kan inte betrakta dem som människor på min nivå." Denna provokation är alltså samtidigt en parodi på provokationen, en medvetet anakronistisk gest som riktas till de provocerade, inte så mycket för att tolkas som för att igenkännas.

Som man lätt kan se, skriver Zdzisław Łapiński, uppfylls Gombrowicz' värld av gestalter som påminner om den gamla "karaktärskomedin": 'Witold Gombrowicz som person är oändligt mycket rikare än vilken som helst annan hjälte hos samme författare, men det förhåller sig så bara tack vare att han i *Dagboken* genomgår ett antal metamorfoser som inte möter oss någon annanstans och att han utkristalliserar sig på ett så underfundigt varierat sätt. Han är en person från en novell eller från en fars, eller från 'de

dödas dialog' eller en skröna, eller från en prosadikt, ett epigram eller (parodisk) predikan.⁴

Men samtidigt vill den framställda provokationen - ja, framställd som på teatern- tillfoga smärta, den avstår inte från sina principiella funktioner. För det är inte längre en huligan som provocerar utan "en Herre ur Societeten". Och eftersom det är så, blir provokationens adressater också "Personer ur Societeten", men sådana som har befläckats på något sätt och nu offentligt är utestängda från den.

En aggression som utgår från en förment ojämlikhet (futurismen) förvandlas till en aggression som utgår från en förmodad jämlikhet, nämligen egaliteten inom den högre sfären. Dock rör det sig uppenbart om en situation - och en aggression- som "spelas upp".

Tre läsningar: varje Gombrowicz-forskare brukar kunna hänföras till en av dem. Den första försöker läsa Gombrowicz som en publicist som konstaterar någonting. Den andra - som en provokatör vilken - utanför själva provokationsakten - inte går att läsa bokstavligen. Och slutligen den tredje, som i Gombrowicz ser ett permanent spel och just ur det spelet försöker läsa ut de specifika Gombrowicz-betydelserna. För den första kategorin är Gombrowicz en lidelsefull moralist, en nationens läromästare, som är betydelsefull just därför att han tar upp de drastiska problemen, brännmärker den polska enfalden, provinsialismen och lögnen. För den andra kategorin framstår Gombrowicz framför allt som en säregen existencialist som raserar alla illusionerna bakom maskerna och alla essensens skenbilder; en sorts nihilist eller postmodernist som bärs upp av en odefinierbar styrka. För den tredje kategorin, slutligen, styrs Gombrowicz' spel av en grundläggande lag som författaren hemlighåller eller inte är medveten om; men bakvägen kommer här alltid in någon sorts Sanningsbegrepp, i religiös, etisk eller estetisk bemärkelse.

Låt oss återvända till det citerade avsnittet och ställa frågan: vad är det för skandal och vem har ställt till med den? Gombrowicz fortsätter så här:

Men: med tanke på att jag inte har drabbats av ens tiondelen av vad de har varit med om och att jag medan de förblödde drog runt på kaféerna i Buenos Aires, så är en sådan känsla- det medger jag - inte alldeles i sin ordning. Ödmjukhet och beundran vore mer på sin plats. Och ändå är det kalla föraktet i mig så starkt att jag inte kan dölja

det i dagboken, där jag vill låta bli att ljuga så gott det går. Hur vågar jag ringakta dem. Och göra det så hänsynslöst att till och med dessa trots allt närstående människors smärta och nederlag förlorar i vikt? Jag kan inte förklara det för mig själv på något annat sätt än att min upplevelse av deras existens har förlorat i styrka, nej, inte på grund av avståndet eller den långvariga separationen. De är inte längre någonting för mig. De är inte längre vad de var, och de har inte konkretiserat sig tillräckligt i någon ny existens. De är otydliga. Utsuddade. Ofullgångna. Embryonala. (Dagboken, 330-331)

Om vi godkänner begreppet "skandal" så var det snarare vår aristokrat som ställde till med den än polackerna. När de "förblödde" - de var offer för andra världskriget - "drog han runt på kaféerna." Att tala om att "de har varit med" om det polska blodbadet är i sig en skandal. Kort sagt ställer Gombrowicz skandalens redskap framför oss: han förstörar maximalt avståndet mellan "sig-själv-som-aristokrat" och "polackerna"⁵, uttalar sig om de mest dramatiska händelser med salongsskvallrets språk. Alltså har vi här att göra med en skandalös diskurs eftersom det är en diskurs i vilken Gombrowicz med ett ringa och inadekvat språk uttrycker nationens offer. Ett tydligt brott mot dekorum. Inte nog med det: diskursen inte bara används, den används medvetet: Gombrowicz visar att han vet med vilken diskurs "man borde" uttala sig om sådana saker ("ödmjukhet och beundran"). Detta är dock ingenting i jämförelse med Gombrowicz' påstående att det inte var "aristokraten" som ställde till med skandalen utan polackerna. "Aristokraten" avvisar allt som skulle kunna kallas "förmildrande omständigheter" i den beskrivna situationen, till exempel att det kanske var hans lokalisering ("avståndet") och brist på kontakt ("separationen") med Polen som förorsakade denna blunder i sällskapslivet och att allt skulle gå att rätta till...

Man kan tolka avsnittet som ett diskursexperiment, som ett spel med diskursen, eller snarare diskurserna, eftersom man i texten också kan hitta en militant diskurs. Och det är just gentemot den militanta diskursen som salongsdiskursen blir skandal och provokation genom att erövra martyr-området från den militanta diskursen, och då särskilt genom att vända på det moraliska värdet av bedrifterna. Följaktligen blir att "dra runt på kaféerna" förlåtligt, medan martyrens beteende inte är det.

Och här avbryter Gombrowicz tvärt salongsdiskursen och övergår till en annan, filosofisk diskurs. Polackerna har mistat de förutsättningar som bestämde deras existens före kriget, det vill säga det som Gombrowicz ofta

kallade Form ("de är inte längre vad de var"), och de försöker inte ens begripa detta och hitta ett nytt sätt att vara. Värre än så: de har förvandlats till något som i "aristokratens" ögon ser outformat och otydligt ut. Och tillträde till salongerna har bara de som är tydliga!

Men vad betyder då en "tydlig" människa - "Kommunism? Anti-kommunism? Nej, låt oss tills vidare lämna det därhän. Det handlar inte om huruvida ni är kommunister eller anti... det handlar om att ni helt enkelt ska 'vara.'" (*Dagboken*, 331), så lyder fortsättningen av det citerade fragmentet. Alltså rör det sig inte om att finna sin ideologiska form, kanske rör det sig överhuvudtaget inte om någon identifiering med någon som helst socialt accepterad konception, utan om förhållandet till omvärlden. Jag tror att detta fragment rymmer väsentliga element av Gombrowicz¹ problematik. Vad betyder det att "de är inte längre vad de var"? I både sina fiktionella och parafiktionella texter hänvisar Gombrowicz alltid till det som föregår själva uttalandet, handlingen, "nuet" etc - katastrofen. Denna katastrof går bara att antyda eller beskriva på ett nonchalant sätt, men den är alltid närvarande på såväl det privata (familjekonflikter, besvär) som det sociala planet, och dessutom på det historiska planet. Det som intresserar Gombrowicz är alltså situationen efter ett sammanbrott för en viss norm, en situation som kräver ett helt nytt synsätt, en ny inställning, ett nytt *episteme*. Författarens konstanta diagnos lyder: Polackerna kan inte (har inte kunnat) åstadkomma ett nytt synsätt, en ny inställning, ett nytt *episteme* i den nya situationen, de sitter dessutom fast i den gamla ofriheten.

Av Gombrowicz' uttalanden om polackerna och Polen kan man läsa sig till de polska mystifikationernas historia, ja dessa mystifikationers speciella filosofi. En särskild roll spelar här mellankrigstiden, den tid då polackerna inte kunde leva sina liv på ett autentiskt sätt eftersom de hade övertagit 1800-talets beteendemönster (även det verbala) som ett passivt arv. Alltså kunde de bara bete sig, respektive uttala sig, bara redan anakronistiska diskurser. Än värre: de anammade dem, med en självutplånande kraft. (Här bör understrykas att när Gombrowicz skriver om polacker använder han oftast pronomenet "de" som i det polska språket på ett provokativt sätt vidgar avståndet mellan berättaren och den beskrivna gemenskapen). De viktigaste diskurserna är nationalistisk-katolska och "statsbärande" . Alltså förslavade polackerna sig själva med imperativet att tjäna nationen, kyrkan och staten. Problemet ligger dock inte i att detta hände under en tid då det stora eposet höll på att förlora sitt värde. Tvärtom: som vi vet skulle det inom kort visa sina mördande möjligheter. Men det rörde sig om ett epos som redan var anakronistiskt och som reducerade polac-

kerna. De hade sitt ursprung i den nationella befrielsekampens och det nationella gettos epok, då nationens getto-etos gällde (syndromet polack-katolik). Den stat som återuppstod 1918 var svag, ty den var hopplöst intrasslad i historien och geopolitiken. Som Gombrowicz skriver:

Nationen blev politiskt fri, men samtidigt såg sig var och en av oss som mera fjättrad och försvagad i sitt inre än någonsin tidigare. Vad var denna stat, uppstånden ifrån de döda, om inte en maning att ånyo tjäna och ödmjukt underkasta sig? Men denna stat var en konvalescent som knappt kunde stå på benen. Därför måste allting annat, hur brännande och överhängande det än var, stå tillbaka för det enda påbudet: stärk staten! Vi fick höra:

"Du skall inte hysa en enda tanke som kan försvaga nationen eller staten."

"Du skall se, tänka och känna blott det som ökar nationens och statens kraft."

Men detta sådde en tvedräkt inom oss som enligt min mening var av avgörande betydelse för hela frihetsperioden. Ty betänk att vi uppmanades att avstå från en full och äkta individuell existens, inte till förmån för någon annan äkthet eller kraft, utan till förmån för en ofullgånge existens som inte kunde uppnå någonting eftersom bristerna var dess kännetecken. Det Polen som vi hade att mätta med vårt allra mest vitala individuella blod var ekonomiskt och militärt bräckligt, politiskt inträngt mellan två koncentrationer av hotande makt, kulturellt sjukt av anakronism - denna stat kunde inte genomföra någon relevant politik, den kunde överhuvudtaget inte åstadkomma någonting, den hade att överleva genom sporadiskt hoplappande och strutspolitik. Men värst av allt: det var varken en stor eller en liten stat: stor nog för att känna sig kallad till en historisk gärning, alltför liten för att uppfylla detta kall. (*Dagboken*, 247)

Denna situation förorsakade i sin tur i praktiken en förstärkning av imperativet att tjäna nationen och staten. Den anakronistiska nationen och den svaga staten blev alltså gudomar med en överbyggnad av tjänandets diskurs och ideologi. Än en gång: polacken reducerade sig för att tjäna staten och nationen.

Det skulle vara fatalt om jag i likhet med så många polacker gottade mig åt oavhängigheten 1918-1939; om jag inte tordes se den i ögonen kallt och utan krus. (...) Efter kraftmätningarna med Ryssland och

med Tyskland stundade striden med Polen. Inte undra på alltså att oavhängigheten visade sig vara svårare och mera förödmjukande än ofriheten. Så länge vi var uppslukade av upproret mot den främmande övermakten var det som om frågorna: vilka är vi? vad ska vi göra med oss själva? låg och sov (...) I och med den återerövrade friheten ställdes vi inför ett nytt problem: existensen. För att bli till på allvar hade vi behövt omforma oss. Men en sådan omdaning översteg våra krafter, vår frihet var skenbar, i nationens själva struktur fanns falskhet och våld inbyggda, och de hämmade våra göranden och låtanden. Och av svaghet aktade vi oss för varje rörelse - allt kunde ju falla sönder när som helst. Vi bar dåtidens Polen på vårt bröst som don Quijote sitt pansar och föredrog att för säkerhets skull inte pröva vad det tålde.

(Dagboken, 237-238)

Vilken ideologi, hållning, parti etc. polacken än skulle välja inom denna reduktion, skulle ideologierna, hållningarna, partierna - även om de vore historiskt motsatta och motstridande - möta varandra på en punkt, och den punkten var tjänandets imperativ.

Låt oss uttrycka detta en aning metaforiskt, vilket både stilen och tonen i Gombrowicz-citaten tillåter oss: författarens gest kan hänföras till en biblisk situation: nationen har funnit guldkalven och de falska gudarna och Gombrowicz klandrar den, som de gamla profeterna. Här finns alltså Nationens och Statens falska gudar. Här finns de falska profeterna, framför allt Mickiewicz och Sienkiewicz, tjänandets ideologer, och deras mindre betydande kolleger från mellankrigsperioden. Och det falska medvetandet produceras i Polen av poesin. Här finns inte plats att i detalj beskriva Gombrowicz¹ attacker mot Mickiewicz, Sienkiewicz (framför allt mot den senare) och poeterna. Detta tjänande, denna självreducering, har haft och har fortfarande karaktären av en skenidentitet. Den gör det möjligt för var och en att ta plats i de etablerade och igenkännliga samhällshierarkierna och producerar ett språk som tillåter en skenbart allomfattande beskrivning av världen. Såsom polack-katolik framträder alltså individen i förhållande till andra polack-katoliker (samhällshierarki), han kan känna igen de värden som har producerats av de nationella ideologierna (värdehierarki), och slutligen besitter han ett språk som är tillräckligt för att teckna en bild av världen som "helhet". Men det bekväma att ingå i en sådan hierarkisk gemenskap gör först individen statisk och tillintetgör honom sedan, eftersom individen alltid och helt och hållet definieras genom det system som han tjänar.

Å andra sidan: att tjäna guldkalvarna ger viktiga fördelar. Det ger en känsla av identitet, i vart fall en nationell identitet, det förankrar en i traditionen, ger en känsla av historisk kontinuitet och erbjuder värdehierarkier, och allt detta inom gemenskapens ramar.⁶ Gombrowicz-profeten, jag menar naturligtvis profetmasken, den "spelade" profeten, kräver att polackerna säger nej till allt detta och vad värre är: inte i Guds namn - honom trodde inte Gombrowicz på - utan i individens namn. Och det rör sig inte om en individ som är, utan en som är i v a r d a n d e . Men vad kan det vara för individ som står utanför gemenskapen och utanför de faktorer som gör denna gemenskap? Ryszard K. Przybylski⁷ svarar: det är "ingen". Ty, att vara "någon" betyder att vara definierad, och Gombrowicz' människa vill just undvika definitioner. Här måste vi dock göra en omformulering: denna "ingen" ingår ju i sociala och interpersonella förhållanden, alltså är han alltid definierad, alltid och ... falskt, ty ur gemenskapens perspektiv. Följaktligen är han i förhållande till polackernas gemenskap, som jag beskriver här, den "dålige" polacken, "icke-polacken", desertören, den sinnessjuka, den perverse, etc. Gombrowicz själv tog gärna på sig en del av dessa epitet för att provocera, ja han eggade själv till sådana påståenden. Man kan emellertid med många exempel visa att den attackerade eller attackerande gemenskapen betraktar och beskriver en avvikande individ som dålig (en etisk-logisk klassificering; jämför: en dålig kommunist = en osann kommunist, men också försedd med de sämsta moraliska egenskaper), som en renegat-förrädare-desertör (ideologisk-militära klassificeringar), som sinnessjuk eller avvikare, alltsammans indikationer på utstötning ur den "sunda" gemenskapen.

Om man ser på Gombrowicz¹ författarskap ur detta perspektiv och uppfattar det som ett självbiografiskt projekt, så ser man författarens utformande av "jaget" just som en sådan degenererad person, en pervers och avvikare. När man talar om gemenskapsdiskurserna är en sådan karakteristik av detta "jag" motiverad i förhållande till den förutsatta kontexten. Den är både att acceptera och ge sig in i spelet med denna kontext. Man kan säga så här: om Gombrowicz använder argument från Polens (polackernas) historia så gör han det inte som historiker, forskare eller filosof. Alltså inbjuder han inte till att analysera sina argument ur metodologisk eller heuristisk synvinkel utan som en uppenbar (uppenbart spelad) avvikare, pervers, etc. Hur skulle man kunna analysera ett uttalande av en sådan? Om Historikern, Forskaren och Filosofen kan man på grundval av hans uttalande säga att han står utanför gemenskapen, att han är en avvikare etc, men vad ska man göra med ett uttalande av någon som redan på förhand presenterar sig som en avvikare? Detta är, menar jag, en av de vikti-

gaste principerna i Gombrowicz' strategi: att i gemenskapsdiskurserna finna platser som befinner sig i utkanterna och inte går att benämna; platser som spränger ett givet *episteme*; platser som, om de ryms i detta *episteme*, gör det i de vansinnigas sfär enligt Foucault, alltså bland icke-människor, ickemeningar, icke-händelser, i ett egenartat socialt "ingenstans".

Gombrowicz går längre: han försöker, när han nu har placerat sig på dessa platser, se på gemenskapen just från de utgångspunkterna. Jag menar här inte de masker som författaren tar på sig, som i vårt exempel aristokratens mask, utan de oftast diskreta biografiska eller förment biografiska uppgifter som vi skulle uppfatta som komprometterande om de hade återfunnits i gemenskapsdiskurserna. Vad gäller sundhet och kättja, vilka i regel ingår i de nationella diskurserna, anmärker han att han haft homosexuella äventyr, att han fick frisedel från militärtjänst på grund av hälsoskäl. Vad gäller principen om den nationella traditionens kontinuitet anmärker han att hans förfäder inte uppfyllde sina patriotiska plikter; mot synen på släkt och familj som bärare av gemenskapens värden sätter han sina "dåliga" familjeförhållanden; vad gäller nationens beredskap att tjäna fosterlandet under kriget gör han en diskret antydning om sin egen desertering. En medlem av den polska gemenskapen kan naturligtvis ha ovannämnda "fel": han kan vara klen, han kan vara homosexuell etc, men om somliga av dem bör han tåga (tabu), andra måste han betvinga och samtliga måste han skämmas för. Och Gombrowicz skapar sitt "jag" just av dessa element.

Detta är en av flera strategier, låt oss kalla den *avvikarens strategi*. Med kännedom om Michel Foucaults *Vansinnets Historia* är det lätt att förutse konsekvenserna: ett totalt och repressivt avvisande, och receptionen av Gombrowicz¹ verk visar detta mycket tydligt. Den andra strategin är den motsatta. Här formar Gombrowicz sitt "jag" som någon viktig och högt placerad person i gemenskapsdiskursernas hierarki. Utan denna höga position i gemenskapshierarkin vore hela företaget dömt att misslyckas på förhand. Ofta har denna handlingsväg hos Gombrowicz kallats för kamp för den egna positionen. Följaktligen är begreppet "geniet-Gombrowicz" i *Trans-Atlantic* inte bara en lek. Om i den förra inkarnationen Gombrowicz¹ "ingen" var en avvikare så är han i denna en författare som informerar om sina allt större succéer även i världens kulturella centra; han informerar om sina möten med tidens största berömdheter och polemiserar mot samtidens storheter. I förhållande till gemenskapen antar han en överlägsen ton, *von oben*, spelar rollen av raffinerad konnässör, nationens läromästare, domare, etc. Låt oss kalla denna strategi för *geniets stra-*

t e g i. Om den första strategin snarare var antydd - man kunde sluta sig till den från olika uttalanden från själva "handlingen" - så är den andra strategin öppen och markerad. Problemet är emellertid att båda strategierna borde analyseras tillsammans. Gombrowicz' "ingen" är en hybrid; han är både avvikare och en läromästare, både avvikare och geni, både avvikare och domare, etc. Han förenar i sig två motstridiga sfärer (ur gemenskapsdiskursernas perspektiv). Det går naturligtvis att ur gemenskapsperspektivet kvalificera de roller som spelas inom geniets strategi, och då blir berättaren en snobb, en kuf, usurpator, etc. Som jag redan har nämnt tog Gombrowicz gärna själv på sig sådana masker och blev tolkad därefter.

Avvikaren och geniet: den ene bryter sig ur gemenskapens universum; den andre tillväller sig en hög position i gemenskapshierarkierna. Den ene borde överhuvudtaget inte existera, den andre borde inte tala - sådan är inledningen till Gombrowicz' provokationer. Alltså talar Gombrowicz både från icke-tillvaron och från usurpators position - om man ser det ur gemenskapens perspektiv. Låt oss fråga detta "jag" vilket eller vilka system som legitimerar dess existens och dess tal, men inte kontextuellt utan ontologiskt. Vad är det som konstituerar Gombrowicz' "jag"? Förvisso, varje ifrågasatt diskurs. I den meningen är det ett kritiskt "jag", kritiskt och därmed parasitärt, det kan inte existera utan diskurserna. Det talar inte utan lånar talet, det citerar och parodierar. Det betecknar inte en läromästare utan låtsas bara en läromästarens språk. Det går överhuvudtaget inte att säga om "jaget" att det är, ty det konstituerar sig ständigt i förhållande till en diskurs, *det blir till*. Men det är *inte heller* i sin negation eftersom denna försvinner i samma ögonblick som negationen sker. Det betyder att "jaget" är bara negationsmomentet, att det är genom en negation eller snarare ett nät av negationer - intrasslat i den eller dem i ett givet ögonblick. I "jagets" tillvaro saknas kontinuitet och identitet eftersom det konstruerar sig bara för detta ögonblick av förbindelse-i-negationen och alltid är redo till ett språng från denna negation till en annan förbindelse, till en annan identitet och till en annan tillvaro. Om det överhuvudtaget går att säga om "jaget" att det är så är det i egenskap av beredskap att *bli till*.

Men ett sådant svar kan inte vara tillfredställande, ty i så fall vore Gombrowicz helt och hållet beroende av sin polska kontext och obegriplig utan kunskap om denna. Man kan visserligen hävda att tack vare avvika-rens och geniets litterära inkarnation kan mottagaren observera förbindelserna, negationerna och striderna som ett säreget spektakel, vilket jag beskrev inledningsvis. Alltså kunde man säga att Gombrowicz¹ hållning är

litterärt framställd och att allt det som jag talar om "försiggår" i litteraturen, inte i verkligheten; att allt detta tillhör icke-verkligheten i Sartres betydelse. Dock verkar detta invecklade förhållande till kontexten bara delvis svara på frågan om legitimiteten i Gombrowicz¹ existens och tal. Jag vet att jag försöker avtvinga detta författarskap någon sorts metafysiskt grundval och att jag antar att det hos Gombrowicz liksom hos Nietzsche slutligen måste uppträda en "kraftens vilja". På analoga frågor svarar Jerzy Jarzębski, en av de bästa Gombrowiczspecialisterna, så här:

På vilket plan kan vi alltså finna den "sanning" som Gombrowicz vill ge oss om sig själv och om sina problem? Den bör nog sökas i själva handlingen att dra sig undan formen, vilket varje berättare hos Gombrowicz månar om. Genom att sätta kulturens olikartade innehåll, liksom förverkligandet av det egna "jaget" i den, inom citationstecken konstaterar Gombrowicz att vår kultur är oss främmande: å ena sidan är den oss övermäktig genom sin ofantlighet, som väcker en ofrånkomlig frustration; å andra sidan lämpar den sig inte för att extériorisera våra personliga känslor och upplevelser. Dock kan inte människan befria sig från kulturen, och det är källan till existensens tragik.⁸

Låt oss återvända till de ovan nämnda strategierna och ställa frågan: kommer sig Gombrowicz' kritik av immanenta drag i gemenskapsdiskurserna? Ett preliminärt svar måste lyda: ja och nej. Det är sant att Gombrowicz' "jag" innan det inleder sin duell med diskurserna (en duell som gombrowiczologerna med rätta hävdar är en privilegierad narrativ struktur hos författaren) försöker analysera dem. Men ytterst sällan rör det sig om en analys av själva diskurserna; snarare är valet av typ, mask eller duellposition en a priori-slutsats av en föregående analys. I vårt exempel pekar aristokratens mask på en "tom" plats i den militanta diskursen, vilken visar sig icke kunna stå emot ringaktningen. I sina egna ögon omfattar den nämligen ett universum av de högsta allmänna värdena, och därmed saknas det inom dess gränser en möjlighet att betrakta den *von oben* eller att "vara högre", om detta "vara högre" inte är legitimerat av förtjänster som ingår i diskursens nät. Aristokrat är man naturligtvis inte på grund av sådana förtjänster utan just oberoende av dem. Innan Gombrowicz tar itu med analysen har han alltså valt den tomma platsen. Likadant är det när Gombrowicz ex cathedra brännmärker polackernas falsarier: läromästarens eller den- store författarens tonläge och mask föregår analysen av falsarierna. Oftast gör Gombrowicz en annan analys, nämligen av sitt eget "jag". Som om just valet av mask vore viktigare än föremålet för attacken. Men då

spelar också andra faktorer in. Framför allt kategorin skam, känslan av det egna falsariet, en sorts dissonans. Skammen kan tolkas som ett bevis på gemenskapsdiskursernas repressiva karaktär. Skamkategorin som Gombrowicz aldrig använder i psykologisk mening återför vårt resonemang till gemenskapsdiskurserna. Ty Gombrowicz¹ skam är knuten till gemenskapen och behovet av att befria sig från skam, fruktan, förnedring etc. kräver att han skall anta duellutmaning.

Alltså är känslan av skam, deformation och frustration, förorsakade av gemenskapen, den primära; avvikarens känsla är den sekundära. Och här närmar vi oss våra viktigaste slutsatser. Gemenskapsdiskurserna och i dem de nationella diskurserna- och sådana kategorier som polskheten eller Polen har, när de innehåller värderande egenskaper, en repressiv karaktär hos Gombrowicz - reducerar individen, begränsar hans verksamhets- och tankefält, determinerar hans språk och inger honom en känsla av skam och förnedring. De berövar honom existens och tal. Deras produkt är en människa som aldrig kan bli vuxen och som samtidigt vill komma åt de oåtkomliga ideal som uppställs av gemenskapsdiskurserna. En otillräcklig eller som Gombrowicz säger "omogen" människa. Gombrowicz driver det här diskursresonemanget till dess yttersta gräns: han skapar avvikargestalter, det vill säga gestalter som är en slutgiltig effekt av diskursernas verkan. Och då visar det sig plötsligt att dessa gestalter spränger själva diskurserna, att de inte ryms inom deras ramar. Ty skammen, känslan av förnedring och deformation etc. är för Gombrowicz¹ "jag" ett imperativ att förstöra de diskurser som producerat den. Man kan av samma förutsättningar dra andra slutsatser, man kan alliera sig med gemenskapen och låtsas att dess repressiva karaktär inte existerar. Men då begår vi mord på vårt "jag". Alltså: antingen mördar vi vårt "jag" eller kämpar mot diskurserna. Och det är det sistnämnda som Gombrowicz föreslår.

Jag vill här kraftigt understryka att "kampen" mot diskurserna aldrig betydde något val av ideologi hos Gombrowicz. Geniets strategi, tydligt demonstrerad i *Dagboken* (ett val som förmodligen stod i samband med hans internationella succéer på 60- talet) hade alltid som kontrapunkt avvikarens strategi och andra handlingsmönster som ifrågasatte den förstnämnda strategins legitimitet. Ty Gombrowicz var medveten om att en internationell och inhemsk succé hotade honom med förstelning i någon fast social formel och att han hotade sig själv om han förstelnades i sin succé.

En av de sista anteckningarna i *Dagboken*, som inte finns med i utgåvan, kommenterar ett brev som Jerzy Andrzejewski skrev i samband med Warszawapaktens militära angrepp på Tjeckoslovakien. Andrzejewskie brev var hållet i en mycket ädel, indignerad ton. Gombrowicz, som för övrigt inte tyckte särskilt mycket om Andrzejewski, underströk starkt det ädla och tappra i själva protesten:

Ett annat, mera subtilt exempel, som dock inte inbjuder till skämt. Efter den sovjetiska arméns inmarsch i Tjeckoslovakien publicerades i exilpressen polackernas protester, somliga av dem mycket modiga som Andrzejewskie protest. I princip skriver jag aldrig under protester, övertygad som jag är att en författare varken är vägvisare eller lärare, han är en privatperson, kanske rentav privatare än andra personer. Så har också dylika protester blivit alltför talrika för att kunna göra verkan. Dock delar jag till fullo deras anda och jag ger dem min fulla erkänsla. Här finns emellertid en detalj, en nästan freudiansk sådan, som ger mig huvudbry: deras nästan barnsliga förtrytelse tycks glömma att Polen har våldförts på samma vis. Polen är ju sedan årtal ett ockuperat land - precis som dagens Tjeckoslovakien. Hade de sagt: "För mig tillhör våldet vardagen, jag vet vad det innebär, alltså fördömer jag den ryska invasionen" - då vore allting klart. Men de har glömt... även de som bor utomlands. Gripna av Tjeckoslovakiens öde har de glömt sitt eget.⁹

Vad var det som störde honom? Ett ädelmod som föreslår en färdig, ädel diskurs, som alltid rymmer en särskild självdyrkan från talarens sida och - följaktligen - en känsla av överlägsenhet i förhållande till det offer han uttalar sig för. Andrzejewski skriver, enligt Gombrowicz, *von oben*, "från frihetens horisont" (och friheten ingår i diskursen!) och glömmer att skillnaden mellan honom-som-polack och de ockuperade tjeckoslovakerna uteslutande består i graden av förtryck, att båda sidor de facto befinner sig i samma situation. Men att offret och välgöraren kan befinna sig i samma situation är uteslutet i ädelmodets diskurs!

Slutsatserna här gäller framför allt Gombrowicz' engagemang i kritiken av diskurserna. Han skapade en hel uppsättning av medel för att blotta diskursernas fjättrande egenskaper, i synnerhet de diskurser som sammanhänger med polsheten och Polen. Han föreslog en frigörelse från deras refikativa kraft, han sökte medel att rädda människoindividen, uppfattad som en evigt sökande skapare, medveten om sina egna band och evigt avvisande dessa band. Han föreslog att i stället för att tjäna gemenskapen

och dess diskurser inta "diskursbrukarens" hållning, att istället för att underkasta sig diskurserna analysera de "tomma" platserna, idiosynkrasierna och usurpationerna i dem, särskilt de ställen som är tabubelagda och fordrar "tystnad". Han föreslog att denna analys skulle föregå ett agerande med individens självförverkligandet som mål. Ty Gombrowicz¹ människa är en agerande människa.

Om vi nu frågar vilka de sociala och kulturella förebilderna för en sådan hållning kan vara, måste vi gå långt tillbaka i den polska traditionen, till 1700-talssarmatismens tradition. Gombrowicz anlade själv masken av en polskadelsman från provinsen, "fri" från gemenskapstvång, nyckfull och kräsen som - slumpmässigt - spatserar runt på världens väldiga gods. Som Jan Błoński skriver:

Bördig från Wilno- och Sandomierztrakten dyker Gombrowicz upp -på en gång skrattande och bitter... ur djupet av den tid då den sarmatiska Kronan och Litauen föll samman. Han dyker upp för att bevisa att en skeptisk-heroisk variant av samtida humanism - helt oförhappandes - kan grävas fram ur den polska nationella traditionens bortglömda skikt.¹⁰

Dekompositionen av diskurserna, Gombrowicz-människans verksamhet, hela denna "polackens frigörelse från Polen", en individ som befriar sig (och inte bara bekämpar något, inte bara är inriktad på kritik, aggression eller pragmatik), måste vara glad, lekfull och lättsinnig. Detta är nämligen glädjen att upptäcka sig själv, glädjen att uppleva lättnad och glädjen över äventyret, även om detta skulle leda till okända mål. Ur Gombrowicz¹ kritik av de patriotiska diskurserna framträder sålunda Polen och polskheten som mål att identifiera, kritisera och dekomponera i syfte att nå ett högre mål: Polen och polskheten befriade från sina egna bojar och plikter, glada och skapande, fritt användande sig själva. Är detta fortfarande möjligt att uttrycka i nationella kategorier? Knappast: Gombrowicz' polack är framför allt en skapande människa, det vill säga en fri människa.

Och om vi försöker placera in denna fria människa - "en privatperson, kanske rentav privatare än andra personer" som Gombrowicz kallade henne = sig själv i det nyss citerade fragmentet av *Dagboken* - på Centraleuropas intellektuella karta? ¹¹ I själva verket finns det fler än ett Centraleuropa. Här finns ideologernas och ideologiernas Centraleuropa, som är ett arv av Tredje Riket och Sovjetunionen och som på ett intellektuellt plan förknippas med "klerkernas förräderi", ett förräderi som har visat sig växa, med

nästan alla 1900-talets intellektuella inblandade. Jag vill inte förenkla ett problem som är mycket komplicerat och absolut inte entydigt. Det finns ett annat Centraleuropa, med sina nationalismen och xenofobier. Också här har de intellektuella begått sina synder. Och allt tyder nu på att nationalismerna har vaknat till nytt liv. Gombrowicz är inte en lojal medborgare i någotdera Centraleuropa. Och inte heller i det största - banaliteternas, klichéernas och slagordens Europa. Hans människa är ju skapande och särskilt lyhörd för det banala. Det Europa som Gombrowicz beskrev i *Dagboken* i avsnitten om Berlin och Paris. Till alla dessa varianter av Europa skickar Gombrowicz ett budskap som enklast kan kallas för icke-ideologiskt. Man får inte underkasta sig själv och inte heller någon som helst ideologi, man måste noga analysera de ideologiska diskurser som varje ideologi frestar med. Gombrowicz har inget recept för mänskligheten, men han har sina krav när det gäller individen, och det är till individen han riktar sitt budskap.

Men paradoxalt nog behöver Gombrowicz alla ovan nämnda varianter av Europa. De tillhör alla det han kallade för "mognadens sfär". Och det är de han dekomponerar och bekämpar med avvikarens och geniets strategier. Här påminner han något om Thomas Mann som använde liknande strategier, han liknar även Jean Genet och andra den europeiska kulturens "monster". Det som skiljer honom från dem är framför allt hans sätt att handla, hans masker, hans "omogenhet". I sin avvikarstrategi är Gombrowicz försjunknen i "det omogna", men samtidigt är han bunden till de "mogna" diskurserna. Den befriande gesten står (även om vi kan konstatera gestens positiva och konstruktiva riktningar, som till exempel Michał Głowiński gör¹²), i nära samband med allt som den försöker befria sig från. Försöker man typologisera de polska förhållandena använder man ofta sådana motsatspar som Hierarkisterna - Anarkisterna (Adam Zagajewski¹³), eller Prästen - Narren (Adam Michnik efter Leszek Kołakowski¹⁴). Man kan utvidga betydelsen av dessa typologier till en beskrivning av de centraleuropeiska förhållandena. Gombrowicz befinner sig då alltid på Anarkisternas och Narrarnas sida men kan inte förstås utan hänvisning till Hierarkisterna och Prästerna. Vilket betyder att han inte kan förstås utan Europa som helhet.

Jag tror att det är först med ett sådant synsätt som Gombrowicz blir en centraleuropeisk författare. Hans naturliga sammanhang är en kultur som minns repression och förtryck eller fortfarande upplever dem och som i sin praktik med en förlamande kraft släpper lös sina egna repressiva element: nationalism, totalitarism, konservatism etc, som preventiva och

räddande medel. Även om vi i somliga av dessa element ser medel att bevara en kulturell identitet och skydda *sacrum* måste vi hålla med Michnik¹⁵ när han säger att utan Narrens agerande förvandlas alla de preventiva medlen till en flykt från friheten i Erich Fromms bemärkelse och att en sådan kultur driver sig själv till isolering och själv producerar sina egna isoleringsideologier. I debatterna om Centraleuropa på sistone framträder dess demoniska anlete som ett memento i skymundan. Gombrowicz som centraleuropeisk författare drar fram dessa demoner i ljuset för att använda dem. Han spatserar i de centrala delarna av Centraleuropa och visar hur lätt och naivt och lögnaktigt vi försöker söva dem; hur gärna vi vill glömma dem.

Men vem är det som spatserar i centrum? Ingen. Det är Odysseus' Ingen. Den Ingen som har undflytt Cyklopen och vandrar till ett Itaka som han en gång lämnat och egentligen inte längre tillhör, liksom han inte längre tillhör något Centrum. En främling. En outsider. Med Itaka som bagage. Med sig själv som mål.

ANMÄRKNINGAR

1. Miłosz, Cz.: 1979, *Traktat poetycki*, i: *Utwory poetyckie. Poems*, Ann Arbor, s. 196.
2. Gombrowicz, W.: 1973, 'Bronię Polaków przed Polską', i: *Varia*, Paryż, s. 478.
3. Gombrowicz, W.: 1953-1956, *Dagboken*, Bonniers, s. 330.
4. Łapiński, Ż.: 1985, 'Ja, Ferdurke', 88-89.
5. Denna ökning av avståndet kan naturligtvis tolkas inte bara som en strategi och inte bara på det litterära planet. Gombrowicz' grundläggande hållning är förknippad med hans medvetna val av främlingskapet, utanförståendet, utvandringen etc, alltså måste polackerna av naturliga skäl kallas för "de". En annan sak är vad de där "polackerna" på Gombrowicz' scen representerade. I denna skiss noterar jag framför allt sådana uttalanden som gäller förkrigspolackerna. Däremot finns det många avsnitt i *Dagboken* som gäller exilpolackerna, särskilt sådana som var institutionellt eller intellektuellt förknippade med tidskriften *Wiadomości Literackie* (London). Wojciech Wykiel beskriver i sin bok *Kręgi wygnania. Jan Lechoń na obczyźnie. {Krag pierwszy i drugi}*, Kraków 1988, en av dessa extrema representanter för emigrationen: "Av alla möjligheter som en utvandring öppnar framför en människa och en författare valde han (Lechoń) en som var

mycket speciell. Emigrationen var för honom framför allt ett gettoliv. Man kan ifrågasätta om det var han som valde det eftersom han inte uppmärksammade andra möjligheter, t.ex. ensamhet eller assimilation till en främmande omgivning. Det speciella är däremot att han inte bara accepterade den formen av tillvaro (gettot) i ett främmande land utan också hade vissa förväntningar på den. Isolation och instängning i de landsflyktigas gemenskap var inte bara påtvingade av situationen utan också programmatiskt förstärkta. För det första därför att de manifesterade fiendskap inte bara mot de historiska händelserna som gjorde honom till en landsflyktig ulan också därför att de gav en ny dimension åt hans motvilja mot andra förändringar - i kultur, seder och konstnärskap... I tillvaron i ett främmande land betydde även denna typ av isolation framför allt trohet. Inte mindre viktigt var det andra skälet. En instängd emigrantgemenskap gav honom en roll som passade honom mycket väl. För att leva normalt måste han se sig själv som en deltagare i en sådan gemenskap, vilket gav honom en känsla av förhöjt värde och säkerhet. Utan förklädnad, utanför den roll som 'tilldelades honom av de sociala ceremonierna, förlorade han sin identitetskänsla. Och emigrantgemenskapen var just inställd på ceremonierna som bevisade dess identitet och särprägel och rigoröst begränsade individens aktivitet och valfrihet rörande vissa funktioner inom gemenskapen." (ss. 51-52). Detta är både en hållning och en kultursyn som är motpolen till olika Gombrowicz' och därför, oavsett det som Gombrowicz själv skriver om Lechoń i *Dagboken*, är det värt att betrakta det citerade stycket som en motsatsmodell.

6. Gombrowicz tog upp detta tema i olika sammanhang; tydligast skriver han om denna problematik i sin polemik med Cioran (*Dagboken*, 69-72).
7. Przybylski, R.K.: 1987, *Autor i jego sobowtór*, kapitlet: 'Autor stwarzany albo "Ferdydurke"', Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 65-106.
8. Jarzębski, J.: 1984, 'Między chaosem a Formą', *Powieść jako auto-kreacja*, Kraków-Wrocław, s.28.
9. Gombrowicz, W.: 1984, 'Varia', s.516. Detta är en omtryckning av etl fragment ur *Dagboken* som publicerades i: *Kultura*, Nr 7/262 -8/263, Paris 1969.
10. Błoński, .1.: 1984, 'O Gombrowiczu', i: 1984, *Gombrowicz i krytycy*, urvalet och bearbetningen Z. Łjapiński., Kraków-Wrocław, s.233.
11. Jag menar här den kartbild som framträdde i en debatt som leddes av sådana intellektuella som till exempel Milan Kundera, Czesław Miłosz, Tomas Venclova, Iosi f Brodski j, Timothy Gar ton Ash ele. Jag

12. skriver om denna debatt i en artikel 'Is Postmodernism Possible in Central Europe?', in: *Criticism in the Twilight Zone, Postmodern Perspectives on Literature and Politics*, edited with foreword by Danuta Zadworna-Fjellestad; Stockholm 1990, 62-73.
13. Głowiński, M.: 1984, 'Parodia konstruktywna', i: *Gombrowicz i krytycy*, 365-384.
14. Zagajewski, A.: 1986, 'Wysoki mur', i: *Solidarność i samotność*, Paryż, 27-53; (svensk översättning Anders Bodegård - i *Hotel Örnsköld*, Nr 3, 'Den höga Muren'), 1986, 27-55.
15. Själva typologin påträffas för första gången i Michniks essä, 'Książę i żebrak', i tidskriften *Zeszyty Literackie* Nr 14 i Paris, 1986, ss. 25-56, där han hänvisar till Kołakowskie skildring av Prästen, det vill säga ideologen och Narren, det vill säga den som vistas i Prästens närhet och som fungerar som hans advocatus *diaboli*. Michnik utvidgar denna typologis innebörd och hävdar att i dagens situation i Polen måste båda dessa hållningar, som ursprungligen var menade som motsatta, på något sätt förenas i försoningens anda. 1987 använde Michnik samma tanke (utan att nämna eller hänvisa till själva typologin) i essän 'Kłopot', *Obecność. Leszkowi Kołakowskiemu w 60 rocznicę urodzin*, Londyn 1987, 197-219 där han tolkar Gombrowicz' hållning direkt. "Prästens" roll i Michniks skildring speglar kardinal Stefan Wyszyńskie hållning.

Översättning Anders Bodegård

Stockholms Universitet